

ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҚЫСҚАША ТАРИХЫ. СОКРАТТАН ДЕРРИДАҒА ДЕЙІН

Жан-Поль Сартр:
экзистенциалистің азабы

4-тарау. Қазіргі философия

Кітап: Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін

Тарау: 4. Қазіргі философия

Дәріс: 22. Жан-Поль Сартр: экзистенциалистің азабы

Метафизиканың әйгілі формасы – экзистенциализм Жан-Поль Сартрдың арқасында кең таралды.

Сартр «экзистенциализмнің ақсақалы» ретінде белгілі. Ол бүкіл философияға аса қатты ықпал етті және ізбасарлары өте көп болды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін экзистенциализмнің ғылым саласынан гөрі рухани атмосфераға, көңіл күйге айналғанын атап көрсеткендер аз емес. Ол академиялық ортада емес, Сен-Жермен-де-Пре жертөлелерінде көбірек талқыланды. Шындығында «экзистенциалист» сөзі біраз жыл бойына соңғы музыкалық жаңалықтардан бастап, киім саласындағы сән үрдістеріне дейінгінің бәрін дерлік бейнелеу үшін қолданылатын.

Сартрдың «Болмыс және ештеңе», «Диалектикалық ақылға сын» сияқты философиялық шығармалары арнайы терминдерге толы, қарапайым оқырманның түсінуіне өте күрделі «Диалектикалық ақылға сын» «оқылмайтын құбыжық» деп те сипатталған болатын.

Сартр, сонымен қатар, экзистенциалистердің ойларын қарапайым оқырманның түсінуіне көмектескен бірнеше роман мен пьесалар жариялады. Көпшілік оны тамаша драмалардың авторы деп санады.

Өмірі

Сартр 1905 жылы Парижде дүниеге келді. Оның әкесі ерте қайтыс болған. Жан-Польді анасы мен оның Эльзастан келген нағашылары тәрбиеледі. Сартрдың атасы тіл мектебін басқарды және Альберт Швейцермен алыс туыстық байланысы болды.

Ол 1924 жылдан бастап 1928 жылға дейін Ecole normale superieure жоғары мектебінде оқыды. Мұнда ол өзінің өмір бойғы адал серігіне, көмекшісіне және «рухани досына» айналған Симона де Бовуарды кездестірді. Бовуар бізге Сартр екеуінің agrégation кезінде танысқаны туралы жазбалар қалдырды. Қолдарында термостары мен печеньелері бар студенттер залға лық толды. Емтихан қабылдаушы арнайы қорапқа қолын салып, бүктелген қағаз суырды да, емтихан тақырыбын жариялады: «Еркіндік және кездейсоқтық». Тапсырманы орындауға тура келді, басқа амал жоқ. Сынақ бес сағатқа дейін созыла беретін. Agreges, яғни agrégation тапсыра алған студенттер лицейде немесе университетте қызметке орналасу құқына ие болатын. Олар аздап қана сабақ беріп, негізінен, ғылыми зерттеулер жүргізетін және еңбек жазумен айналысатын.

Agrégation аяқталған соң Сартр Гавр мен Лионда сабақ берді. Кейінірек оны Парижге ауыстырды. Сартр студент кезінде, 1933 жылдан 1935 жылға дейін Германияда тағылымдамадан өтті. Сосын Парижге, Кондорсе лицейіндегі оқытушылық жұмысына оралды. Соғыс кезінде ол француз армиясында метеоролог болып қызмет етті. 1940 жылы одақтық күштердің шегінуі кезінде тұтқынға түсіп, 1941 жылы босатылды. Көп ұзамай оқытушылықты қайта қолға алды және Франциядағы Қарсылық қозғалысының құрамына енді.

Әріптестерімен бірге ол фашизмге деген жеккөрінішін осылай білдірген еді.

Соғыстан кейін ол социализм мен экзистенциализм мәселелеріне арналған, ай сайын шығатын «Les Temps modernes» журналының негізін қалауда және басқаруда шешуші рөл атқарды.

Бұл журнал әлі күнге дейін шығады. Ол коммунизм туралы жақсы пікірде болды. Алайда ешқашан Коммунистік партия қатарына кірген жоқ. Сартр коммунизм мен экзистенциализмді біріктіру талпыныстарынан бас тартты. Ол ақылға сыйымсыз еді. Сартрдың ештеңеге тәуелді еместігін және біржақтылықтан ада екенін аңғартқан оның адам нанғысыз тосын іс-әрекеті – 1964 жылы өзіне әдебиет саласындағы жетістіктері үшін берілген Нобель сыйлығынан бас тартуы болды.

Оның дүниетанымын французша gauchisme деп атауға болады. Бұл дүниетаным – одан сайын радикалды бола түсуге ұмтылатын көзқарастардың жиынтығы. Gauchisme мемлекетті басқарудың қандай да бір қисынды бағдарламасын ұсынбайды, ол жүйеге қарсы болумен ғана шектеледі.

Жан-Поль Сартр Сорбоннаның 1968 жылғы студенттер көтерілісі талқыланған үлкен дәріс залында сөйлеген атақты «теориялық» дәрісімен әйгілі.

Кітап: Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін

Тарау: 4. Қазіргі философия

Дәріс: 22. Жан-Поль Сартр: экзистенциалистің азабы

Де Голль Сартрдың өте танымал екенін түсінді. Азаматтық мойынсынбауды насихаттағаны үшін Сартрды тұтқындамақ болған министріне ол табалай: «Сіз Вобльтерді тұтқындамайсыз ғой», – деді.

Сартр мен Симона де Бовуар ашық өмір сүрді. Яғни олар өздерінің арнайы, ойдан шығарылған және өмірбаяндық еңбектерінде өз өмірлерінің барлық қырларын сипаттап, түсіндірме беріп отырды. Сартрдың саяси қызметі мен мақсаттарының жүзеге аспауы оны қатты қапаландырды. Өмірінің соңына қарай философияның көру қабілеті тым нашарлады. Ол 1980 жылы дүниеден өтті.

Ойлары

Экзистенциализм деген не?

Экзистенциализм – философиядағы шектен тыс жүйелеуге қайта-қайта қарсы шығып отыратын бүлікшілдік қозғалысы. Бұл дат ойшылы Кьеркегордың көзқарасынан бастау алады. Бұдан әрі экзистенциализм Ницшенің, Ясперстің және өзінің экзистенциалистердің қатарына қатыстылығын ашулана жоққа шығарған Хайдеггердің еңбектерінде дамыды.

Экзистенциализм – тіршілік ету мәннің алдында дейтін дүниетаным. Мұны көрнекі түрде бейнелеу үшін Сартр бізге қарапайым, қағаз қиятын пышаққа назар аударуды ұсынады. Ол – шебердің қызметінің жемісі. Бастапқыда, пышақты жасағанға дейін, шеберде осы нәрсе туралы идея болды. Ол бұл затты не үшін жасағысы келгенін де, оны нақты қалай пайдаланарын да білді. Шебер пышақты жасау тәсілін ойлап тапты. Мұндай жағдайда пышақтың мәні немесе мағынасы пышақтың жасалу процессінен бұрын пайда болды. Осы көзқарасқа сәйкес, эссенция экзистенциядан бұрын тұрады, оның алдында болады.

Адам тұлғасы туралы ойласақ және Құдай туралы түсінігіміз болса, бұл – Құдай; Ол жарату процессінде Өзі нені жарататынын дәл біледі. Идея – ең жоғары ой-жоспар – әуелі Құдайдың ақыл-ойында пайда болды: мән өмір сүруден бұрын тұр.

Тіпті он тоғызыншы ғасырдың атеизмін қарастыру кезінде біз Ағарту дәуірінің қайраткерлері жай ғана Құдай идеясынан алыстап, адам табиғаты идеясына тоқталғанын байқай аламыз: әр адам – адамдардың мәндік негізін бейнелейтін әлемдік ой-ниеттің жеке үлгісі. Эссенция әлі де экзистенциядан бұрын тұр. Бірақ, Сартр Құдай да жоқ, ешқандай әлемдік ой-ниет те жоқ деп жар салды. Ол өмір сүрудің бастауы сол бар болудың мағынасынан бұрын пайда болатын тек бір ғана жаратылыс бар екенін мәлімдеді. Ол жаратылыс – адам.

Сартрдың пікірінше, экзистенция эссенциядан бұрын басталды. Әлемдегі барлық мақұлықтардың арасынан адам бірінші пайда болады, өзін кездестіреді, жарқ етіп жанады, содан соң өзін анықтайды. Адамдар әзірге ештеңе емес, олар өздерін кейін жасайды, өздерін қандай етіп жасаса, сондай болып шығады. Бұл біздің нені және қалай танып-біле алатынымызды сынау емес. Бұл – адам болу дегеннің не екені туралы қатаң көзқарас және адам нені істеуі тиіс, нені істеуіне болады және кейін не болып шығады деген сұрақтар қояды. Ол «Біз қайдан білеміз?» – деген сұраққа назар аударатын философиялық дүниетанымның бөлігі емес.

Атеизм және құндылықтар

Сартрдың экзистенциализмі бір бастапқы алғышартқа негізделген. Бұл бастапқы алғышартты ол өзінен-өзі берілген, даусыз алғышарт ретінде қарастырады: Құдай жоқ. Адамдардың болуы Құдайдың болуын жоққа шығарады. Адам табиғатының сол адамның болмысының басталуынан бұрын болуы деген құбылыс жоқ. Адам – адамдардың болашағы; олар – өздері өздерінен не жасап шығарса, кім болып шықса – сол. Осылайша экзистенциализм дегеніміз – гуманизм.

Ол гуманистік құндылықтарды қорғаудың барлық талпынысын мысқылдайды, себебі олар адамның мәні адамның болмысынан бұрын басталады деген сенімге негізделеді. Бірақ,

Кітап: Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін

Тарау: 4. Қазіргі философия

Дәріс: 22. Жан-Поль Сартр: экзистенциалистің азабы

адамдарда жауапкершілік бар. Құдды оларға еркін болуға үкім шығарылғандай. Біз адамның кім екені туралы абстрактілі ойлай алмаймыз. Біз өз болмысымызды нақты жағдайларға сүйене отырып жасауға, тануға тиіспіз. Өзіміз осы жағдайлардың қатысушыларына айналамыз және қатысудан бас тартуға біздің күшіміз жетпейді. Бұл бізді таңдау жасауға міндеттейді, дәл осы жерде біздің еркіндігіміздің негізі көрінеді.

Жұмысшы материалды алып, оған форма береді. Адамдар да өздері тап болған шындыққа дәл осылайша форма береді. Олар өздері тап болған жағдай үшін жауапкершілікті мойындарына алып, осы жағдайларды шешуге бағытталған іс-әрекеттер жасаған кезде төлнұсқалық әрекет жүзеге асады. Тек біздің іс-әрекеттеріміз ғана қандай да бір құндылыққа ие. Қалай болғанда да біз сабырсыздыққа ұрынамыз: бұл әрекет – біздің айыбымыз, онда игі ниеттерге орын жоқ. Біз өзіміз туралы, өзіміздің не екеніміз, ұқсастығымыз туралы өз түсініктерімізге сүйене алмаймыз. Ондай талпыныстар, Сартрдың пікірінше, жақсы емес.

Оның философиясы әрекетке, адамның іс-қимылына негізделген. Біздің өз мәнімізді ұғынуымыз бар болудың абсурдтығына сүйенеді. Біз бұл дүниеде кездейсоқ мәндерміз; біздің болмысымызды туындатқан себеп жоқ. Батыл түрде төлнұсқа әрекет жасауға ұмтыламыз, бірақ біз өз таңдауымызды не нәрсеге негіздейміз? Бұл төлнұсқалық шынайы іс-әрекеттердің өлшемі қандай? Ол жоқ. Сартр дәстүрлі құндылықтарды жоққа шығарып, ізгілік пен зұлымдық туралы түсінікті абсолютті шама ретінде терістеді. Мен қол жеткізуге тиісті нәрсенің бәрі – менің еркіндігім. Алайда шешім қабылдаған бойда-ақ менің шешімім басқа адамдарға кедергі жасайды, мен олардың еркіндігін шектеймін. Құндылықтарға негізделмеген әрекеттің сөзсіз соқтығысуы және менің еркіндігім басқалардың еркіндігін міндетті түрде шектейтін азап тудырады. «Адам дегеніміз – пайдасыз құмарлық».

«Адамға еркін болуға үкім шығарылған»

Сартрдың «Шыбындар» пьесасында Оресттің хикаясы қайта баяндалады. Трояға қарсы соғыстан жеңіспен оралған Агамемнонды өзінің әйелі Клитемнестра өлтірді. Оның көңілдесі Эгисф жаңа патша атанды. Клитемнестра мен Агамемнонның балалары – Электра мен Орест – аналарын өлтіріп, әкелерінің кегін қайтаруға, сол арқылы қаланы шыбындардың шапқыншылығынан құтқаруға тиіс еді. Электра Орестті іске кірісудің қажеттігіне сендірді.

Сартр үшін Оресттің әрекеті адам еркіндігінің Құдайдың бар болуымен сыйыспайтын символы болды. Бұл еркіндік төлнұсқалық әрекетте – Оресттің өзі тап болған жағдай үшін жауапкершілікті қабылдауында – ізгілік пен зұлымдық туралы дәстүрлі түсініктермен қабыспайтын әрекетінде көрініс табады. Фуриялар, кек қайтарудың әйел-құдайлары, спектакль бойы Орестті бақылайды. Бірақ неге ол жеңімпаз болып шықпады? Пьеса барысында, автордың ойы бойынша, Юпитер Эгисфке «еркіндік адам жанының ішінде» орналасқанын айтады. Тіпті, Құдайлар да адамға түк істей алмайды. Адамдар еркін, тек кейде олар мұның парқына жете бермейді.

Қойылымның тұсаукесері Францияны нацистер басып алған кезеңде болды. Ол нацистік цензураны жеңе білді, өйткені нацистер оны ескі грек аңызының жай қайта өңделген нұсқасы деп қарастырды. Ал көрермендер болса, бұл пьесадан сол кездегі саяси ахуалға байланысты жалынды сөздерді естіді.

Сартрдың этикасы

Сартр философиялық лексикаға толы абстрактілі кітаптар жазудан басқа, философиялық мәселелер мен дилеммалар қамтылған хикаялар мен пьесалар жазды және өте жақсы жазды. Сондықтан оның этикалық теориясын қарастырудың орнына, біз күрделі этикалық мәселелерді сипаттау үшін баяндаған бір хикаясына көз салайық. Хикая мынадай.

Бұл оқиға Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Францияны нацистер басып алған кезде болды. Бір жас жігіт өзінің қалай әрекет жасауы қажет екені туралы Сартрдың кеңесіне жүгінді.

Кітап: Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін

Тарау: 4. Қазіргі философия

Дәріс: 22. Жан-Поль Сартр: экзистенциалистің азабы

Оның ағасы шайқаста қаза тапқан, ал анасымен қарым-қатынасы нашар болған әкесі кез келген ыңғайлы жағдайда басқыншылармен тіл табысуға тырысты. Жас жігіт «Шайқасушы Франция» қозғалысына қосылуға Англияға аттанғысы келеді. Ол үшін шешесін тастап кетуі тиіс. Бұл жағдайда анасы сатқын күйеуінің ісіне күйінген халде жалғыз, қорғансыз қалар еді. Кіші ұлы оны тастап кетсе, анасының қасіреті анағұрлым ауырлай түспек, себебі оның жалғыз моральдық және материалдық тірегі осы ұлы еді.

Оның қайткені дұрыс? Таңдау жасауына не көмектесер еді? Христиан діні: жақыныңды сүй, ең күрделі жолды таңда дейді. Бірақ христиандық сол ең күрделі жолдың қайда екенін және қандай жақынды сүю керектігін айтпайды – өз тәуелсіздігі үшін шетелде күресіп жатқан адамдарды ма, әлде өз анасын ба?

Құндылықтар көмескі. Жас жігіт өз түйсігіне ғана сеніп, сезімдері мен интуициясына ғана сүйене алатын. Ол тек бір жолды таңдай алады. Егер ол шешесін шексіз сүйсе, онда ол үшін бәрін істеуі тиіс. Егер сүйіспеншілігі жеткіліксіз болса, басқа жолды таңдауы қажет еді.

Бұл әңгіменің кейіпкері еркіндікке ие, өзіне адал. Сартр моральдық заңдардың болуының өзін жоққа шығарады. Ол махаббат, сүйіспеншілік сияқты принциптер бізге шешім қабылдауда көмектесе алмайды деп ойлады. Әр моральдық шешімді оған тікелей қатысты адам ғана қабылдай алады, басқа ешкім емес. Мәселе мынада: басқа адамдарға тигізер салдарларына қарамастан, мұндай дүниетаным кез келген әрекетті ақтай алады. «Бұл – еркіндікті ғана емес, азапты да көрсетеді», – дейді Джонстон.

«Тозақ – басқа адамдар»

«Жабық есік жағдайында» пьесасы бізге Сартрдың адам қоғамына және онда өмір сүру жағдайларына қалай қарағанын анықтауға мүмкіндік береді. Пьесада ол тозақ туралы айтқан кезде оны күнә үшін мәңгілік жаза жүзеге асырылатын қандай да бір теологиялық орын деп қарастырмайтыны көрініп тұр: Құдай жоқ. Тозақ та, жұмақ та жоқ. Дүниедегі тозақ – айналадағылардың көз алдындағы өмір: басқа адамдардың айыптаулары, өзгелердің пікірлері мен тілектерін ескеру қажеттігі.

Өзін батыр санайтын қорқақ Гарсен, бала өлтіруші, сүйіктісінің өлімі үшін де жауапты Эстель және адамдарды жек көретін, және олардың азаптанғанын көрмесе, өмір сүре алмайтын Инес қайтыс болды және жабық бір бөлмеге бірге қамалған болып шықты. Бастапқыда олар өздері туралы шындықты айтпай, өздерін ең жақсы адам етіп көрсете бастайды. Бірақ көп ұзамай олардың өтірігі ашылып, ақыры бір-бірінің жандарын жаралайды. Олар ешқашан өздерімен-өздері оңаша қала алмайды және әрқашан басқа адамдардың көзқарастары мен қалауларын ескеруге мәжбүр болады. «Тозақ – басқа адамдар!»

Экзистенциализм және әдебиет

Сартр Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде қоғамға айрықша әсер еткен мықты тұлға болды. Кейде оның беллетристикалық және драмалық шығармаларының қайсысы философиялық пайымдаулар, қайсысы сыртқы ықпал, ал қай жерінде оның жеке сенімдері көрініс бергенін түсіну оңай емес. Оның философиялық ойлары әдеби шығармаларын оқыған кезде барынша түсінікті бола түседі және оның философиялық идеялары бұл еңбектердің маңызын арттырып, жандандырып тұр. Өз заманының әлеуметтік мәселелерімен және өмірмен тікелей байланыстығы оларды нығайта түседі.

Сартрдың өз идеяларын мысалдармен көмкеру үшін басқа авторлардың туындыларын қолданғанын да атап өткен жөн. Шын мәнінде, ол өткір әдеби сыншы болды және әртүрлі жазушылардың шығармашылығын зерттеген еңбектерін жариялады.

Оның Шарль Бодлер шығармашылығы туралы зерттеуі – 1947 жылы, Жан Жене жайында жазғаны – 1952 жылы, Огюст Флобер жөніндегісі 1971–1972 жылдары жарық көрді.

«Әдебиет деген не?» – ол дайындаған маңызды әдеби түсіндірмелердің тамаша жинағы.

Кітап: Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін

Тарау: 4. Қазіргі философия

Дәріс: 22. Жан-Поль Сартр: экзистенциалистің азабы

Сартр және оның уақыты

Жасы ұлғайғанда Сартр әдебиеттің күшіне күмәнмен қарай бастады. Алайда ол бұрынғыша философиялық ағымдардың дамуын бақылап, олардың әрқайсысын біліп отырды. Ол экзистенциализмдегі шамадан тыс субъективтікке қарсы бағытталған сынға назар аудармады. Өмірінің соңғы жылдарын радикалды саяси қызметке қатысуға арнады.

«La cause du peuple» және «Liberation» секілді солшыл газеттер мен журналдардың редакторы болды.

Билікке қарсы шығатын барлық идеялар мен талпыныстарды қолдады. Цензура «La cause du peuple» басылымын басуға тыйым салғанда, Сартр наразылық белгісі ретінде газетті Париж көшелерінде өзі сата бастады. Коммунистер ұзақ уақыт бойы оның идеологиялық жауы болды, жазушы-философ оларға қарсы тұруын ешқашан тоқтатпады. Қалай болғанда да, оның барлық іс-әрекеті бүкіл әлемдегі адам құқықтарына қолдау білдіруге байланысты болды.

Түйін

Жан-Поль Сартрдың философиясынан оның танымдық процестеріміздің қалай іске асатыны немесе бірдеңе білетінімізді қашан мәлімдей алатынымыз туралы пайымдауларын емес, адам дегеннің не екені жөніндегі көзқарастарын ғана көре аламыз.

Экзистенциализмнің философиядан гөрі көңіл күйге жақын екені туралы тұжырым рас болса керек. Бірақ экзистенциализм бізге эпистемологияның формасы болып көрінбейді, демек, ол – метафизиканың формасы.

Ол Екінші дүниежүзілік соғысты өз көзімен көрді. Соғыс тұтқыны болды, бүкіл халықаралық қоғамдастық сияқты, өмірге деген қауіп-қатер тарихи қатыгездікте, концлагерьлерде, ядролық қаруды жасауда жатқанын түсінді.

Сартрдың нақты өмірге қатысты көзқарастары өте сұрқай болды. Дүние жабайы қалпына қайта оралды. Ал бұл бүкіл адамзаттың атынан сөйлегендей болған оны адам тағдырының мәні туралы мәселеге алып келді. Шамасы, философ болғандықтан ол біздің болмысымыздың абсурдтығын және трагедиялылығын алдыңғы қатарға шығару үшін, өмір сүруіміздің өзін айқын, парасатты және әділ сын тезіне салуды өзінің міндеті санады. Сартрдың еңбектері өз уақыты туралы ұзақ рухани толғаныстан, болмыстың метафизикалық масқаралығын мәлімдеуден тұратын еді. Дүние туралы ойларыңыз метафизикалық дауды растаумен аяқтала ма, әлде, керісінше, сізге оптимистік рух бере ме? Бұл ой сізді белсенділікке итермелей ме, әлде болып жатқанның бәрін енжар қабылдауға шақыра ма? Бұл дүниеде үмітке негіз бар ма?

Оның еңбектері тұтас дәлдіктен тұрмайды. Құдайды жоққа шығаратын постулаты постулат болып қана қалды. Ол оны күмәнсіз, өзінен-өзі түсінікті деп ойлады. Оның философиясындағы барлық нәрсе дәл осы постулаттан туындайды. Ойланыңыз, мүмкін, Құдайдың болмысын үзілді-кесілді терістеу Құдайдың бар екенін дәлелдеуге қарағанда бізге әлдеқайда оңай болатын шығар? Болжалды мән мен күн ілгері мәлім атаулыдан мақұрым қалған Сартр әлемі, адамды жай әкеп тастай салған әлем – бұл тек жорамал ғана ма, әлде факті ме? – деп сауал тастайды осы жерде Джонстон.

Қорытынды

Философ Сартр метафизиканы жаңа бағытта дамытты; метафизиканы дүниенің жаратылысын зерттеу үшін қолданудың орнына, біз жасаған нәрселердің алдын ала анықталған әлемдік тәртібінің болуының мүлде мүмкін еместігін және ол тәртіптің абсурдтылығын метафизиканың көмегімен көрсете алды. Біз мақсаттар қоюдың және өмірдің өзіміз жасайтын мәнін түсінудің арқасында ғана өмір сүре аламыз. Біздің өмірімізді толтыратын кез келген мән өзімізге негізгі етіп алуымыз мүмкін болған барлық басқа мәндерден артық емес. Біз үшін мәселе болып тұрған нәрсе – қандай да бір мәнді сезінбей өмір сүре алмайтынымызда. Мән

Кітап: Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін
Тарау: 4. Қазіргі философия
Дәріс: 22. Жан-Поль Сартр: экзистенциалистің азабы

болмаса, өмір сүре алмаймыз, бірақ біздің өміріміздегі осы мәннің релін атқара алатын ештеңе жоқ. Осылай өмір сүруіміз – мәнсіз. Бірақ біз болмыстың осы жоқ мәнін қалай анықтауды шешуіміз керек.